

Олександр Трухан

МЕТОДИЧНІ МОЖЛИВОСТІ ШКІЛЬНОГО ПІДРУЧНИКА ЯК ЗАСОБУ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ

Незважаючи на зростаючу популярність нових дидактичних засобів, зокрема комп'ютерних технологій, можемо з певністю констатувати, що найважливішим засобом навчання історії та джерелом знань в українській загальноосвітній школі ще довго лишатиметься шкільний підручник. Він має невичерпні можливості не лише для засвоєння і поглиблення учнями широкого спектру історичних знань, а й формування та розвитку їхніх пізнавальних та практичних умінь і навичок, що є визначальними чинниками сформованості предметно-історичної компетентності.

Роль і місце підручника у навчальному процесі досліджували Я. Кодлюк, І. Лернер, В. Мадзігон, О. Савченко та ін. Структуру та функціональне забезпечення навчальної книги розглядали В. Бейлінсон, В. Беспалько, Н. Буринська, Д. Зуєв, А. Сиротенко, С. Трубачова тощо. Відображенню у підручнику змісту освіти присвячено праці Н. Бібік, М. Бурди, І. Журавльова, Я. Кодлюк, О. Удада. Психологічні основи навчальної книги аналізували С. Бондаренко, Г. Гранік, В. Давидов, К. Кабанова-Меллер, Н. Менчинська, Н. Тализіна та ін. Мову шкільного підручника досліджували Л. Доблаєв (його цікавили саме прийоми, які використовують учні для осмислення текстів), Г. Донської, П. Размислов, А. Рахімов, М. Шардаков тощо.

Проблемам розробки методичних вимог до змісту й структури підручника з суспільствознавчих дисциплін присвячено праці українських та зарубіжних вчених К. Баханова, А. Булди, В. Власова, Є. Вяземського, Я. Камбалової, Т. Ладиченко, Ю. Малієнко, П. Мороза, О. Пометун, А. Приходько, Т. Ремех, І. Смагіна, О. Степаніщева, О. Стрелової, Г. Фреймана та ін.

Метою статті є визначення структурних компонентів сучасного підручника з історії, розкриття можливостей кожного з його компонентів для організації пізнавальної діяльності учнів 5–9 класів, характеристика основних прийомів опрацювання тексту та позатекстового компонентів підручника з історії для основної школи. Автор намагався запропонувати свої шляхи вирішення важливої методичної проблеми: формування та розвиток умінь учнів основної школи працювати зі шкільним підручником з історії.

Зміст сучасного підручника з історії можна умовно представити як сукупність двох складових – текстового та позатекстового компонентів, кожен із яких у свою чергу складається з трьох елементів.

Текстовий компонент підручника за обсягом і призначенням поділяють на *основний* (теоретичний і фактичний матеріал), *додатковий*

(фрагменти документів, уривки з творів художньої історичної літератури, довідки) і *пояснювальний* (визначення і коментарії). Ядро основного тексту складають інформація про найважливіші ідеї і поняття, теорії, історичні способи діяльності людей. У шкільному підручнику розгорнутий виклад матеріалу поєднується з конспективним. Основні факти подаються детально, образно, доповнюються документами та ілюстраціями. Факти другорядної значущості подаються, як правило, конспективно. Матеріал додаткового та пояснювального тексту є основою для організації творчої, активної пізнавальної діяльності учнів на уроці.

Позатекстовий компонент відповідно містить: *ілюстрації, методичний апарат та апарат орієнтування*. Ілюстрації підручника використовуються для створення образів минулого. Вони розкривають зміст книги засобами образної наочності. Слід зазначити, що ілюстрації ефективно використовуються в поєднанні з роботою над текстом для його доповнення і розвитку, створення і розв'язання логічних задач. Основну частину методичного апарату підручника складають: запитання і завдання до параграфа, хронологічні, синхроністичні, порівняльно-узагальнюючі таблиці, опорні, структурно-логічні схеми, пам'ятки – алгоритми, тести самоконтролю тощо. Вони допомагають учням свідомо і глибоко засвоїти зміст уроку, а вчителю дають можливість керувати навчальною діяльністю учнів з урахуванням їх вікових, індивідуальних особливостей та пізнавальних можливостей. Апарат орієнтування містить: рубрикацію, тематичні символи, піктограми, різні види шрифтів (курсив, жирний тощо), словники, покажчики понять, дат, імен, глосарії, колонтитули, шмуцтитули, бібліографію, довідники тощо. Від нього багато залежить у забезпеченні чіткої та злагодженої роботи інших елементів підручника. Апарат орієнтування сприяє перетворенню сучасного шкільного підручника з книги, яку потрібно вивчити «від цього слова до того», у практичний посібник, який формує відповідні предметні вміння [3, с. 133-135]. Як справедливо зазначає російський учений О. Степаніщев: «Підручник сьогодні не тільки носій знань. На ньому учні повинні вчитися, як треба вчитися» [6, с. 106].

Якщо у традиційній, парадигмі роботи з підручником, що довгий час домінувала у методиці навчання історії, на першому місці стояли прийоми пояснювального і коментованого читання і переказу, складання планів і таблиць, відтворюючих авторський виклад, то сучасні умови спонукають навчити школяра дій іншого характеру: аналізувати та сприймати інформацію з різноманітних джерел і класифікувати її за ступенем значущості; розрізняти у навчальному тексті об'єктивні факти і суб'єктивні інтерпретації; порівнювати різні джерела, виявляти оціночні позиції їх авторів і пояснювати причини розбіжностей; ефективно використовувати навчальні матеріали підручника для складання достовірного уявлення і формулювання певних висновків, а також

аргументації власної позиції чи підтримки іншої [1, с. 185].

Сучасні погляди на структуру шкільного підручника з історії можна представити такою таблицею (див табл. 1).

Таблиця 1

**Структура шкільного підручника з історії
(за О. І. Пометун)**

Компоненти	Складові компонента		
Текстовий	Основний текст	Додатковий текст	Пояснювальний текст
	За змістом: <ul style="list-style-type: none"> • вступний; • інформаційний; • заключний. За характером: <ul style="list-style-type: none"> • опис; • оповідання; • пояснення; • проблемний виклад. 	Джерела: <ul style="list-style-type: none"> • документи; • науково-популярні тексти; • художні тексти. 	Посторінковий словник. Пояснення у дужках всередині основного тексту. Підписи до ілюстрацій. Дані про представлені документи та їх авторів.
Позатекстовий	Ілюстрації	Методичний апарат	Апарат орієнтування
	Зображувальні: <ul style="list-style-type: none"> • малюнки; • репродукції; • документальні зображення. Умовно-графічні карти: <ul style="list-style-type: none"> • картосхеми; • плани; • схеми; • креслення; • лінії часу. 	1. Питання і завдання: <ul style="list-style-type: none"> • відтворюючі; • перетворюючі; • творчо-образні; • проблемні. 2. Текстові таблиці: <ul style="list-style-type: none"> • хронологічні; • синхроністичні; • порівняльно-узагальнюючі; • конкретизуючі; • ілюстровані. 3. Опорні схеми (структурно-логічні) 4. Плани-схеми, пам'ятки – алгоритми. 5. Тести самоконтролю.	1. Загальний зміст. 2. Рубрикація і тематичні символи. 3. Сигнали-символи (пиктограми). 4. Виділення у тексті (курсивом, жирним шрифтом тощо). 5. Словники і покажчики: понять, дат; імен. 6. Глосарії. 7. Колонтитули, шмуцтитули. 8. Бібліографія. 9. Довідники.

Таким чином основним засобом навчання на уроці історії у 5–9 класах загальноосвітньої школи є підручник, який містить навчальний матеріал відповідно до Державного стандарту та програми. Підручник служить для школярів тим посібником, працюючи з яким вони засвоюють і відпрацьовують способи навчальної пізнавальної діяльності з науковим

текстом, таблицями, документами, ілюстраціями та іншими джерелами інформації з історії.

У той же час підручник історії виконує у навчанні такі функції:

- 1) носій історичної інформації;
- 2) засіб засвоєння знань;
- 3) засіб організації навчальної пізнавальної діяльності;
- 4) інструмент формування в учнів пізнавальних умінь та предметних компетентностей [3, с. 142].

Зрозуміло, що реалізувати ці функції підручника, досягти максимального розкриття його можливостей у процесі навчання історії можливо лише при вмілому користуванні підручником як учнями, так і вчителями.

Поняття *вміння працювати з підручником* ми розглядаємо як вид пізнавальних умінь, який характеризується здатністю учня як суб'єкта пізнання на основі опрацювання текстового та позатекстового компонентів навчальної книги, через відповідні навчальні дії засвоїти предметний зміст освіти, свідомо досягати поставленої мети навчання як у стандартних ситуаціях процесу пізнання, так і ситуаціях, що змінюються. З одного боку, вони є важливим результатом процесу пізнання, а з другого – виступають підвалинами для набуття учнями як предметних, так і ключових компетентностей.

За структурою такі вміння, як й інші, мають такі складові, наповнені конкретним, специфічним змістом: *когнітивна* – знання про способи пізнавальної діяльності з текстовим та позатекстовим компонентами підручника; *процесуальна (технологічна)* – досвід застосування способів опрацювання навчального змісту підручника у процесі організованої вчителем пізнавальної діяльності; *мотиваційна* – ставлення учня до навчальної роботи з підручником на уроках та в позаурочний час. Рівень розвитку цих складових повинен стати критерієм – показником сформованості в учнів основної школи вміння працювати з підручником у процесі навчання історії.

Зміст когнітивної та процесуальної складових умінь працювати з підручником в учнів основної школи (знання про способи пізнавальної діяльності з текстовим і позатекстовим компонентами підручника та спроможністю їх застосування у процесі навчання історії) ґрунтується на державних вимогах, які містяться у Держстандарті та шкільних програмах з історії [2].

Спираючись на висновки російських дослідників, наведемо перелік та якісну характеристику означених умінь:

1. *Загальні вміння:* а) *розумові* (спроможність аналізувати відповідну інформацію, що надає підручник, синтезувати її, виділяти головні ідеї в його текстовому компоненті, зіставляти та порівнювати однотипні явища, інформацію з різних джерел, що має підручник; оцінювати висвітлені у

підручнику окремі факти, події, формулювати нескладні висновки та узагальнення; будувати доказ чи спростування, давати визначення понять на основі вивченого матеріалу; визначати головне і другорядне, об'єктивне та суб'єктивне, складати порівняльну й узагальнюючу характеристику явищ, процесів, тенденцій, аналізувати таблиці та схеми підручника, будуючи відповідь на їх основі, виділяти сутнісні ознаки історичних явищ; розмежовувати родові і видові ознаки понять і робити узагальнення на основі оперування поняттями і судженнями; конкретизувати поняття, пояснювати історичні факти, процеси, робити індуктивно-дедуктивні висновки); б) *мовленнєві* (спроможність самостійно будувати відповідь, використовуючи підручник, як основне джерело інформації; давати усний відгук на відповідь однокласника, писати коротке оповідання про подію, оцінювати власну відповідь, складати оповідання (письмово або усно) за ілюстрацією або картиною, що вміщені у навчальній книзі, готувати повідомлення і доповіді та виступати перед однокласниками; брати участь у дискусії, аргументувати власну позицію з посиланням на джерело в підручнику; складати різні типи планів, будувати розповідь на їх основі.

2. *Предметні вміння*: а) *хронологічні* (спроможність на основі авторського тексту, діаграм, хронологічних та синхроністичних таблиць відповідних пізнавальних задач підручника, визначати дати і хронологічні межі подій; співвідносити рік зі століттям, століття з тисячоліттям; дати подій з певним періодом історії, правильно користуватися лінією часу, встановлювати послідовність та синхронність історичних подій; складати відповідні таблиці, синхронізувати події історії України та всесвітньої історії, виділяти сутнісні ознаки історичного періоду); б) *картографічні* (спроможність на основі карт та карто-схем підручника визначати географічне положення країни, показувати на карті місця історичних подій, читати історичну карту, використовувати знання легенди карти як джерела інформації для характеристики історичних подій, явищ, процесів, користуючись картою, визначати причини та наслідки історичних подій, пов'язаних з геополітичними чинниками; в) *спеціальні* (спроможність самостійно здобувати навчальну інформацію з тексту та позатекстових компонентів підручника історії, аналізувати нескладні та адаптовані джерела історичної інформації, визначати, застосовувати історичні поняття, наведені в підручнику, конкретизуючи їх на прикладах або аналізуючи однорідні факти, визначати ознаки поняття; на основі текстового та позатекстового компонентів підручника: розповідати про історичні події і явища та описувати їх, давати історичну характеристику видатним діячам, формулювати власну оцінку історичних подій і діяльності історичних осіб; визначати причини, сутність, наслідки і значення історичних явищ та подій, висловлювати власну точку зору щодо історичної інформації і обґрунтовувати її, відрізнити упереджену інформацію від неупередженої.

Мотиваційна складова вмінь працювати з підручником ґрунтується на відповідних психологічних процесах. У зв'язку з цим слід підкреслити, що зовнішні причини діють на людину тільки через внутрішні умови. Цей важливий методологічний принцип сформульований стосовно взаємозв'язку педагогіки і психології означає, що будь-які педагогічні дії можуть бути ефективними тільки тоді, коли вони погоджуються з внутрішніми умовами, тобто законами психічної діяльності, на які спрямовані ці зовнішні дії [4].

У результаті аналізу і оцінки зовнішніх факторів, що впливають на поведінку людини, у неї формується внутрішнє психологічне обґрунтування дії (мотив), що сприяє її подальшому розгортанню. Особливості сформованої спонукальної ланки дії відображаються на всіх наступних її ланках, на дії в цілому. Під впливом спонукальної ланки формується готовність до її виконання. Сюди входять установки, що лежать в основі умінь оперувати предметами, об'єктами, мобілізація засобів і способів виконання цієї дії, опорних знань, умінь та навичок, орієнтовне уявлення про проміжні та кінцеві результати. Завершується процес формування мотиву усвідомленням мети, шляхів і способів її досягнення. «Успішне навчання дітей у школі великою мірою залежить від усвідомлення мети навчання і мотивів, якими вони керуються. У навчанні помітно проявляється соціальна і пізнавальна мотивації: перша – на основі усвідомлення ролі та необхідності знань для життя і праці, друга – у ставленні до змісту знань, в інтересі до них» [3, с. 82].

Завдання вчителя полягає в тому, щоб сформувати в учнів навчально-пізнавальні мотиви учіння, які пов'язані з бажанням і прагненням учнів оволодіти знаннями та способами опрацювання навчального змісту підручника з тим, щоб забезпечити здатність школярів опрацьовувати та інтерпретувати різні джерела інформації, що містить підручник, формувати власну позицію щодо історичних явищ минулого та сучасних подій, будувати особистий світогляд та громадянську позицію.

Ми вважаємо, що показниками сформованості мотиваційної складової уміння працювати з підручником є ступінь зацікавленості, бажання учнів використовувати прийоми навчальної роботи, що спрямовані на розвиток таких умінь, розуміння особистісного смислу і функції засвоєних знань про способи опрацювання змісту навчальної книги, рівень самооцінки їх усвідомлення та опанування. Лише у разі, коли учень розуміє, для чого йому потрібно працювати з підручником, як з ним працювати, які саме знання та вміння він отримає від такої роботи та наскільки корисними вони будуть йому у подальшому житті, навчальна книга стане не лише джерелом знань, а й незамінним помічником для кожного учня.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вяземский Е. Е. Теория методика преподавания истории : учеб. для студ. высш. учеб. заведений / Е. Е. Вяземский, О. Ю. Стрелова. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – 384 с.
2. Історія України. Всесвітня історія : програми для загальноосвітніх навчальних закладів 5–12 класи. – Київ, Ірпінь : Перун, 2005. – 142 с.
3. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики / А. Н. Леонтьев : 3-е изд. – М. : Изд-во МГУ, 1972. – 575 с.
4. Невский И. А. Теоретическое моделирование как метод конкретных педагогических исследований / И. А. Невский // Вопросы методологии и методики конкретных педагогических исследований. – М. : НИИ общей педагогики АПН СССР, 1972. – Вып. 9. – 524 с.
5. Пометун О. І. Методика навчання історії в школі / О. І. Пометун, Г. О. Фрейман. – К. : Генеза, 2005. – 328 с.
6. Степанищев А. Т. Методика преподавания и изучения истории : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений : в 2 ч. Ч. 2 / А. Т. Степанищев. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2002. – 208 с.